

Izvirni znanstveni članek Original scientific paper (1.01)
Besedilo prejeto Received: 28. 5. 2024; Sprejeto Accepted: 28. 8. 2024
UDK UDC: 27-243.25:821.09-2-055.2
DOI: 10.34291/Edinost/79/02/Avsenik2
© 2024 Avsenik Nabergoj CC BY 4.0

Irena Avsenik Nabergoj

Šibkost Izraela in moč ženskih likov v Deborini pesmi (Sodniki 5) ter v podobnih slavilnih molitvah

*The Weakness of Israel and the Strength
of the Female Characters in the Song of Deborah
(Judges 5) and in Similar Prayers of Praise*

Izveček: Prispevek prinaša analizo Deborine pesmi (Sod 5), ki je eden najstarejših primerov hebrejske poezije. Skupaj s še starejšo obliko slavilne molitve, Mojzesovo pesmijo (2 Mz 15,1-18), predstavlja same začetke žanra molitve psalmov. Osredotoča se na analizo tematsko-motivnih in retoričnih prvin Deborine pesmi, ki razkrivajo šibkost izraelskih rodov v primerjavi z vojaško organiziranimi kanaanskimi kraljestvi, ter moč judovskih žensk v vojni. Zanima nas, kako so se ženske soočale s šibkostjo, kako so izkazovale moč in kako so se zanašale na Božjo moč. Prispevek prikazuje, kako se je uničevalni strategiji Kanaancev upala zoperstaviti samo Debora kot izjemen ženski starozavezni lik prerokinje, sodnice in vojskovodje. Z zmago nad mogočnim kanaanskim vojskovodjo Siserajem je izkazala svojo izjemno moč na področju, ki je domena moških, in ne žensk. Z rabo ironije in drugih retoričnih figur sta prikazani tudi Jaela in Siserajeva mati. V kontekstu Svetega pisma je izvirna slavilna molitev Debore, ki se zahvaljuje Bogu za zmagoslavje v vojni, opravičljiva le na podlagi spoznanja, da so se izraelski rodovi morali boriti za preživetje v spopadu z močnejšim sovražnikom, ki jih je nameraval uničiti. Primerjalna analiza Deborine pesmi kaže, da se je tradicija hvalospjevov kot molitev v povezavi z različnimi ženskimi liki bogatila v poznejšem obdobju Stare zaveze.

Ključne besede: Debora, Jaela, Siserajeva mati, slavilna molitev, ironija, šibkost in moč, Mirjam, Judita

Abstract: This article analyses the poem of Deborah (Judg 5), one of the oldest examples of Hebrew poetry. Together with an even older form of prayer of praise, the Song of Moses (Exodus 15:1-18), it represents the beginnings of the psalm-prayer genre. It focuses on the analysis of the thematic-motivic and rhetorical elements of Deborah's poem, which reveal the weakness of the tribes of Israel in comparison with the militarily organised Canaanite kingdoms and the strength of Jewish women in war. We are interested in how the women dealt with weakness, how they demonstrated strength and how they relied on the strength of God. The paper shows how only Deborah, a remarkable female figure of the Old Testament, prophetess, judge and military leader, dared to stand up to the destructive strategy of the Canaanites. By defeating the mighty Canaanite warlord Sisera, she demonstrated her extraordinary power in an area that is actually the domain of men, not women. Jael and Sisera's mother are also portrayed with irony and other rhetorical figures. In the context

of Scripture, Deborah's original prayer of praise, thanking God for her triumph in war, is only justified by the knowledge that the tribes of Israel had to fight for their survival. A comparative analysis of Deborah's poem shows that the tradition of praise as prayer in connection with various female characters was enriched in the later Old Testament period.

Keywords: *Deborah, Jael, Sisera's mother, prayer of praise, irony, weakness and strength, the prophetess Miriam, Judith*

Uvod

Jeremy Penner na začetku svoje knjige *Vzorci vsakdanje molitve v judovstvu drugega templja* [*Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*] navaja, da v judovstvu obstajata dve različni vrsti molitev glede na njihov izvor in vpliv: spontana osebna molitev in načrtno oblikovana molitev za namene skupnosti (Penner 2012, 1).¹ V novejšem času so judovski in krščanski raziskovalci Svetega pisma in postbibličnih virov raziskovali molitve, pripisane ženskim osebam, od antike do danes (Johnson 1948; Greenberg 1983; Brown 1992; Bronner 1994; 1999; Livneh 2017; Bar-Ilan 2018; Krajnc 2022; Platovnjak in Svetelj 2022). Tako je mogoče ugotoviti, kako malo so tovrstne molitve raziskane tako v kontekstu literarnih vrst in žanrov, v katerih se pojavljajo, kot tudi v njihovem družbenem okolju. Meir Bar-Ilan poudarja, da so te molitve zelo pogoste, in mdr. pravi:

Tako kot v drugih religijah tudi v judovstvu ženske in moški molijo k Bogu, vendar v judovskem izročilu od bibličnih časov do danes molitve žensk niso nikoli dobile dokončnega statusa. To poglavje obravnava status ženskih molitev v antiki, pri čemer se opira na ohlapno opredelitev, kaj je molitev. Namen razprave je obravnavati številne informacije o tej temi v Svetem pismu, apokrifih in talmudski literaturi. Po pregledu molitev bo analizirana njihova ženska narava – kolikor lahko rečemo, da obstaja – ter njihova vloga v vsakdanjem življenju. Postalo bo jasno, da lahko podrobno preučevanje ženskih molitev v družbenem kontekstu osvetli odnos žensk z Bogom in odnose v skupnosti žensk. Namen besedilne

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0262 (*Vrednote v judovsko-krščanskih virih in tradiciji ter možnosti dialoga*) in raziskovalnega projekta J6-50212 (*Moč čustev in status ženskih likov v različnih literarnih žanrih Stare zaveze*), ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

analize ženskih molitev je pripeljati do zgodovinskega razumevanja, ki lahko pomaga določiti status žensk v judovstvu v antiki. (Bar-Ilan 2020, 78)

Iz starodavnega obdobja je znano več molitev žensk: molitev Mojzesove in Aronove sestre Mirjam v sklepnem delu Mojzesove pesmi v 2 Mz 15,1-21; Deborina pesem v Sod 5,1-31 in dve molitvi Hane v 1 Sam 1-2.² Iz poznejšega obdobja pa je posebno znamenit Juditin hvalospev po zmagi v Juditini knjigi (16,1-17). Podobno je tudi Deborina pesem zapeta po zmagi izraelskih rodov, in sicer po njihovi zmagi nad Kanaanci. Dogajanje je postavljeno v čas pred vzpostavitvijo kraljestva, pred obdobjem Savla in Davida, prizorišče pa je območje Kanaana, ki je bilo takrat za Izraelce obljubljena dežela.

Esther Fuchs v svoji knjigi *Sexual Politics in the Biblical Narrative* (2000) izpostavlja podrejen položaj ženskih likov v Svetem pismu v odnosu do moških. Avtorica že na začetku uvoda izpostavi svojo osnovno tezo:

Nikakršno izpostavljanje izjemnih ženskih osebnosti, kot sta sodnica Debora in prerokinja Mirjam, ne sme zakriti dejstva, da so ženske večinoma prikazane kot številke, ki so odvisne od moških in so z njimi povezane ter nastopajo kot sekundarni liki v moški drami. Nobeno iskanje pred- ali zunajbiblijskih virov in izročil ne more omiliti dejstva, da svetopisemsko besedilo v svoji končni predstavitvi reducira ženske na manj pomembne vloge, potlači njihov glas ter zmanjša njihov nacionalni in verski pomen. Trditev te knjige je, da hebrejsko Sveto pismo ne le prikazuje ženske kot obrobne, ampak tudi zagovarja njihovo obrobnost. Ne le da so besedilo napisali moški, ampak tudi spodbuja politiko moške prevlade. (2000, 1)

2 Molitev Samuelove matere Hane za otroka (1 Sam 1,10-11) in njeno zahvalno molitev (1 Sam 2,1-10) bom obravnavala v posebnem članku. Skladno z naravo hebrejskega monoteizma je dejstvo, da so hvalnice najbolj čista oblika molitve v Svetem pismu in v poznejšem judovstvu. Zelo pogoste pa so tudi spokorne molitve, ki temeljijo na priznavanju absolutne Božje svetosti in človeške grešnosti. Samo sveti Bog lahko človeka osvobodi njegovih grešnih spon in ga privede v stanje milosti (Skralovnik 2022, 265–291).

Avtorica ugotavlja, da Sveto pismo izraža občudovanje Boga kot osrednjega lika, ženske pa naj bi podpirale Božje namene (Fuchs 2000, 14). Pozorni smo na njeno oceno razlogov za občasno pozitivno predstavitev ženskih likov: »Vprašanje ni, kako pogosto najdemo pozitivne ženske like, temveč s kakšnim namenom so ti liki prikazani kot pozitivni in kaj pomeni njihova valorizacija v kontekstu svetopisemske spolne politike.« (Fuchs 2000, 33) Analiza Sod 4–5 in nekaterih drugih slavilnih ženskih molitev bo pokazala, kakšen je odnos bibličnih avtorjev do žensk v posameznih primerih starozaveznih besedil in koliko ugotovitve Esther Fuchs ustrezajo predstavitvi lika Debore kot sodnice in prerokinje.

1 Izraelski rodovi v položaju šibkosti po izhodu iz Egipta in vloga ženskih likov v Sod 4–5

Po prihodu iz Egipta so se Izraelci naselili v obljubljeni deželi in v njej sobivali s Kanaanci. Kanaanci so imeli močne utrjene postojanke in več kraljevin, medtem ko so bili Izraelci kot prišleki v podrejenem položaju. Skupnost izraelskih rodov se je soočala z notranjimi spori in zunanji grožnjami, kar jo je postavljalo v šibek položaj. Manjkalo ji je enotnosti in močnih, vztrajnih voditeljev, kar je vodilo v oslABLJENO državo, ki je bila lahek plen za sovražnike. Med Izraelci in Kanaanci so se pojavljali oboroženi spopadi, vendar nobeden ni bil tako pomemben kot tisti, ki ga opisuje Sod 4. Ta opisuje, kako so se Izraelci, ki so bili ogroženi s strani Kanaancev, ki so jim vladali pod vodstvom kanaanskega kralja Jabina in njegovega vojskovodje Siseraja, borili za preživetje, saj jim je grozilo uničenje.

V tem kritičnem trenutku se je dvignila Debora, sodnica in prerokinja. Kljub družbeni šibkosti žensk v tistem času je postala simbol moči. Njena odločnost, modrost in vera v Boga so jo vodile, da je prevzela vodstvo nad rodovi in spodbudila Izraelce k boju.³ V svoji pesmi (Sod 5) slavi Božjo pomoč in zmago ter izraža hvaležnost.

3 V obdobju sodnikov so imela plemena ključno vlogo in funkcijo, čeprav je iz razpoložljivih zgodovinskih podatkov mogoče razbrati le malo o njihovi notranji strukturi. Najpomembnejša funkcija plemena v tem času je bila vojaška. Od vsakega plemena se je pričakovalo, da bo branilo svoje ozemlje ne le pred napadi drugih plemen, temveč tudi pred vsemi neizraelskimi napadalci, pa naj so bili kanaanski ali transjordanški. V najzgodnejših obdobjih izraelske zgodovine število plemen ni bilo stalno. Pesem o Debori, ki se pogosto navaja kot prepričljiva priča plemenske povezanosti,

Celotna knjiga Sodnikov temelji na veri, da Bog ravno v stanju šibkosti pokliče močne in pogumne osebnosti, ki se odzovejo na ogroženost izraelske skupnosti kot rešitelji. Posebnost Deborine pesmi je v tem, da poklicana oseba ni moški, temveč je ženska. Ta prevzame vlogo, ki imajo sicer večinoma moški. V središču pesmi Sod 5 je Debora, prerokinja in sodnica, ki predstavlja izjemno moč in modrost. Njena sposobnost motivirati in usmerjati Baraka proti kanaanskim silam ter njeni vera in odločnost razkrivajo skrivnost njenega vpliva na izid bitke.

V pesmi ima pomembno vlogo tudi lik Jaele, preproste beduinske ženske, v katere šotor se je zatekel poraženi kanaanski vojskovodja Sisera na begu. Tudi ona je postala simbol moči, s tem ko je bila sposobna prelisičiti vojskovodjo s svojim gostoljubjem, ko pa je zaspal, mu je s kladivom zabila klin v sence. Njuni dejanji prineseta zmago in odrešitev za Izrael za štiri-deset let.

Na strani Kanaancev pa pesem izpostavlja tudi lik matere mogočnega kanaanskega vojskovodje Siseraja. Besedilo prikazuje napeto razpoloženje v stanju materinega pričakovanja sinove vrnitve, medtem ko bralec že ve, da je njen sin poražen in mrtev.

Deborina pesem (Sod 5) je zmagoslavna himna, ki slavi Izraelovo zmoglavje nad sovražnimi Kanaanci z Gospodovo pomočjo. Pesem slavi Boga, v slavospjev pa vključuje tudi hvalospевe Debori in Jaeli. Izraelov Bog je Bog moči, pred katerim trepetajo sama nebesa. Pomembna je njegova skrb za njegovo ljudstvo od Egipta do Sinaja in od Sinaja do kanaanske dežele. Pripravljen je podpirati svoje častilce in jim pomagati. Je Bog vse narave in vsega človeštva. V skladu s tem prepričanjem so od začetka do konca obeh različic, pripovedi v Sod 4 in Deborine pesmi v Sod 5, zasluge za zmago nad Izraelovimi sovražniki pripisane Jahveju. Njegova moč je tista, ki je zmagala.

V nadaljevanju bomo analizirali Deborino pesem z vidika njene strukture, ki je opisana v Sod 4. Naša analiza se bo osredotočila na literarne

pripoveduje, da se je od vseh plemen, ki jih je sklicala Debora, le sedem dejansko združilo, da bi odvrnilo sovražnika. Prim. Warner 1976.

izraze, ki prikazujejo moč Deborine vere v Boga. Posebna dodana vrednost Deborine pesmi je v tem, da jo moli ženska oseba v vlogi vojskovodje, ki je po čudežu premagala mogočnega kanaanskega vojskovodja Siseraja.

2 Literarne in retorične oblike molitve v Deborini pesmi (Sod 5)

O porazu kanaanske konfederacije, ki sta ga izvedla Debora in Barak, govorita dve besedili: prozno besedilo v Sod 4 in v pesniško v Sod 5. Čeprav sta besedili po literarnem slogu različni – eno je sestavljeno v prozi, drugo v poeziji – obe sledita istemu splošnemu načrtu: opisujeta isti dogodek in obe pripovedujeta o zmagi Izraelcev nad Kanaanci pod vodstvom Debore in Baraka. Prozna različica (Sod 4) natančno opisuje, kako je Debora, prerokinja in voditeljica Izraela v vlogi sodnice, poklicala Baraka, da bi zbral vojsko 10.000 mož in napadel vojsko kanaanskega kralja Jabina pod vodstvom poveljnika Siseraja. Barak je privolil v to nalogo pod pogojem, da gre Debora z njim. Po bitki je Sisera pobegnul in se skril v šotoru Heberjeve žene Jaele, ta pa ga je z zvijačo dobila v roke in ga ubila.

Deborina pesem v 5. poglavju Sodnikov je eno najstarejših pesniških besedil v Stari zavezi. George F. Moore navaja: »Zgodovinsko vrednost Debore je težko preceniti. Je najstarejši ohranjeni spomenik hebrejske zgodovine pred ustanovitvijo kraljestva.« (1966, 132–133) Omembe vredni sta živahnost in vitalnost pesmi. Osnovna oblika paralelizma je navzoča v skoraj vsaki vrstici. Mogočna ženska Debora je predstavljena kot karizmatična voditeljica Izraela v boju proti zatiralcu. Pesem se začne s pozivom k hvaljenju: »[S]lavite Gospoda.« (v. 2) Robert Boling komentira pomen Deborinega naziva »prerokinja«:

V zvezi z Deboro ni več mogoče domnevati, da je naziv »prerokinja« anahronističen, če upoštevamo politično udejstvovanje ženskih prerokinj že v osemnajstem stoletju. Uvodna izjava zagotovo predstavlja pripovedovalčevo vrednostno sodbo, ki za trenutek preusmeri pozornost s sodniške funkcije na posebne Deborine lastnosti. Ta vrednostna sodba je bila najverjetneje sprejeta v predmonarhičnem obdobju, ko je bilo preprosto razmerje med funkcijama vedeževalca in terenskega poveljnika živa družbena

resničnost, vendar vse bolj podvržena naraščajočim pritiskom, za katere je bila ureditev naposled neustrezna. (1975, 99)

Myers in Elliott v komentarju *The Book of Judges* iz leta 1978 razlagata, da so bile za starodavna ljudstva vojne nekaj svetega. Izraelci so svoje vojne videli kot svete, saj so bile vodene v imenu Jahveja, Boga Izraelcev. Tuji kralji in vladarji so zato v zvezi z Izraelom morali biti previdni, saj so Izraelci verjeli, da je Jahve na njihovi strani: »Ker je bila za starodavna ljudstva vojna nekaj svetega, je tukajšnje sklicevanje zlahka razumljivo. Označevalo je posvetitev Gospodu vojnih čet v njegove namene. Naj se kralji in vladarji okoli Izraela pazijo! Opazujmo pesnikovo vero v Gospoda, čigar je zmaga in ki mu je pesem posvečena v hvalnico.« (Myers in Elliott 1978, 710–720)

V vrsticah 2-5 se Debora osredotoča na prikazovanje mogočnosti in veličastnosti Boga, hkrati pa poudarja njegovo zavezanost Izraelu. V vrsticah 2-3 se obrne na kneze, ki so bili voditelji v Izraelu, z močnim pozivom, naj slavijo Gospoda. Izraža prepričanje, da je ljudstvo pripravljeno slediti njihovemu vodenju. Njen poziv je namenjen tudi kraljem in veljakom – prisluhnejo naj njeni pesmi, ki jo želi zapeti v čast Gospodu, Bogu Izraela:

Knezi so bili vodje v Izraelu,
ljudstvo jim je voljno sledilo:
slavite Gospoda!

Poslušajte, kralji, prisluhnite, veljaki,
Gospodu hočem zapeti (*'ānōkī layhwh 'ānōkī 'āšīrāh*),
prepevati Gospodu (*'āzammēr layhwh*), Izraelovemu Bogu. (Sod 5,2-3)

V vrsticah 4-5 Debora v slikovitem jeziku opisuje dramatičen prihod Gospoda, ki se približuje kot vihar. Zemlja se trese, nebo močno rosi in iz oblakov pada dež ob spremljavi groma. Ti naravni pojavi simbolizirajo Božjo moč in njegovo navzočnost. Debora poudarja, da se gore tresejo pred Gospodom, kar kaže na spoštovanje in strah pred njegovo veličino. Omenja tudi povezavo z Božjo prisotnostjo na Sinaju, kar poudarja pomen Boga kot Izraelovega zaveznika:

Gospod, ko si šel iz Seírja,

prihajal z edomske poljane,
 se je zemlja tresla,
 nebo je močno rosilo,
 iz oblakov je lilo med gromom.
 Gore so trepetale
 pred Gospodom,
 Gospodom s Sinaja, Izraelovim Bogom. (Sod 5,4-5)

Odlomek v Sod 5,4-5 spominja na odlomek v Ps 68,8-9, ki se glasi:

O Bog, ko si šel pred svojim ljudstvom,
 ko si stopal skozi divjino,
 se je zemlja tresla, nebesa so rosila
 pred Bogom, ki je na Sinaju,
 pred Bogom, Izraelovim Bogom.

V vrsticah 6-9 Deborina pesem slikovito prikazuje obdobje težkih časov v Izraelu. Opisuje samevajoče ceste, ki simbolizirajo opuščenost in pomanjkanje varnosti. Ljudje so se iz strahu pred napadi sovražnikov izogibali glavnim cestam in izbirali stranske poti, kar kaže na občutek negotovosti. V tem obdobju so pomembni voditelji in veljaki v Izraelu izumrli. Debora se je morala kot mati Izraela dvigniti in prevzeti vodstvo v teh težkih časih. V vrstici 8 Debora izpostavlja, da so ljudje hlepeli po tujih bogovih, kar kaže na njihovo odmikanje od vere in zaupanja v Boga. Pesnik pomanjkanje orožja v Izraelu postavlja v nasprotje z dobro oboroženimi sovražniki. To stanje je kritično, dokler se ne pojavi junakinja Debora kot »mati v Izraelu« (v. 7). Posledica je, da je bila »zmaga nad Siserajevo vojsko še toliko bolj fenomenalna in čudežna. Izraelov Bog je bil močnejši od sovražnikovih vozov in konjenikov« (Myers in Elliott 1978, 711). Odlomek v Sod 5,9 vsebuje refren hvalospěva Gospodu za pomoč po izraelskih voditeljih in prostovoljcih:

Moje srce je z izraelskimi knezi;
 o, prostovoljci med ljudstvom,
 slavite Gospoda! (Sod 5,9)

Odlomek v vrsticah 10-11 vsebuje Deborin poziv ljudstvu, naj »ponavlja Gospodovo zmagoslavje (*šidqôt yhw*)«, kar pomeni odrešilna Gospodova

dela. Poziva tiste, ki se vozijo na belih oslicah, tiste, ki sedijo na sodniških stolah, in tiste, ki hodijo po poti, naj se z vso močjo veselijo in vriskajo.

V vrsticah 12-18 pesem z močnim pozivom spodbuja najprej Deboro, naj se odzove na težek položaj, v katerem se je znašel Izrael – prebudi naj se in začne peti, kar nakazuje prihod časa za dejanje in vodenje ljudstva v boj. Tudi Barak je pozvan, da se prebudi, dokler je še čas, privede svoje ujetnike in pripravi svoje vojake za boj:

Prebudi, prebudi se, Debora,
prebudi, prebudi se, pesem zapoj! (*dabbēri šîr*)!
Vstani, Barak, pripelji svoje ujetnike,
sin Abinoamov! (Sod 5,12)

Pesem v Sod 5,13-18 nato vabi preostanek plemenitih in Gospodovo ljudstvo, naj se združijo z junaki. Rodovi so pozvani, naj ne oklevajo ali odlašajo, temveč naj se pridružijo boju za Gospoda. Ta del pesmi kaže na poziv k enotnosti in solidarnosti med Izraelovim ljudstvom v boju proti sovražnikom. Nato pesem izpostavlja različne rodove in njihove značilnosti ter lokacije, kar kaže na raznolikost in enotnost ljudstva Izraela v boju za svojo vero in domovino. Omenja rodove in njihove voditelje ter poudarja njihovo zvestobo in pripravljenost za boj. Šest rodov je pohvaljenih, ker so tvegali svoja življenja in podprli vojno prizadevanje (Efrajim, Benjamin, Manase, Zabulon, Isahar, Neftali), štiri rodovi pa so okarani, ker so ostali doma in se izločili iz spopada (Ruben, Gad, Dan, Ašer). Dva rodova, Juda in Simeon, nista omenjena. Iz pesmi je jasno razvidno, da se Izrael, v Jozuetovih dneh enoten, v dneh sodnikov razdvaja.

V vrsticah 19-22 Deborina pesem podrobno opisuje bojne dogodke med Izraelci in kanaanskimi kralji. Kanaanski kralji so se zbrali in se bojevali pri Taanahu, ob vodah megidskih, vendar jim ni uspelo dobiti plena v obliki srebra; v boju proti Izraelcem so doživeli poraz. Pesem nato preide v slikovit jezik, ki prikazuje bojne dogodke. Opisuje, kako so se zvezde vojskovale z neba, kar se verjetno nanaša na naravne pojave, ki so podprli Izraelce v njihovem boju s kanaanskimi kralji. V vrstici 20 beremo: »Z neba dol so se vojskovale zvezde, s svojih tirov so se bojevale proti Siseraju.« Omenjen je tudi potok Kišon, ki je bil ključna geografska značilnost bojišča. Pesem opisuje, kako je ta potok odplavljal sovražnike, kar kaže

na božje posredovanje in podporo Izraelcem v njihovem boju. Slikovit opis obupnega boja med Izraelom in njegovimi nasprotniki se s poročilom razširi do kozmičnih razsežnosti. Na koncu teh vrstic pesem izraža poziv k pogumu v obliki spodbude: »Pogumno nastopi, moja duša!« s čimer nakazuje upanje in zaupanje v božjo podporo in zmago.

V vrsticah 23-27 pesnik prikaže nasprotje med oklevanjem prebivalcev mesta Meroza; ti se niso pridružili izraelski vojski in niso prišli na pomoč Gospodu v boju proti Siseraju. Zaradi njihove nezvestobe Gospod izda ukaz za uničenje Meroza in njegovih prebivalcev, kar kaže na posledice, ki jih prinese nezvestoba Gospodu. Medtem ko je v Sod 5,24 Meroz strogo obtožen zaradi svojega neukrepanja, pa je Jaela pohvaljena zaradi svoje pomoči v bitki:

Blagoslovljena med ženami bodi Jaela,
žena Kenejca Heberja,
med ženami v šotoru bodi blagrovana. (Sod 5,24)

To je izjemna pohvala za sicer običajno žensko. Podobne besede bodo izrečene junakinji Juditi, ko bo v šotoru odrezala glavo Holofernu (Jdt 13,18). Teološko še pomembnejša je ključna vloga Marije, Jezusove matere, ki je s svojim Sinom poteptala glavo satanovega zvodnika (Lk 1,42; prim. Prg 3,15).

Vrstice 24-27 podrobno opisujejo, kako je Jaela z iznajdljivostjo in močjo usodno zaznamovala Siserajevo usodo. Preden je izpeljala svoj načrt, je Siseraja sprejela z gostoljubnostjo, mu ponudila hrano in pijačo. Ko je bil čas pravi, je z levico zgrabila klin, z desnico pa kladivo, s katerim je zabilila klin v Siserajevo glavo. Sisera je takoj umrl in padel ob njenih nogah. Prizor Jaela, ki je »razbila« Siserajevo glavo, spominja na podoben dogodek v Sod 9,53, v katerem ženska razbije lobanjo hudobnega Abimeleha. Pesniški opis ironije prikaže dejanje navidezno neškodljive ženske Jaela, ki je v nasprotju z njeno pričakovano naravo in vlogo kot ženske. Fewell in Gunn poudarjata: »Ženske praviloma ne zapeljujejo svojih ljubimcev, da bi jih ubile; matere praviloma ne vzgajajo dečkov, da bi jih ubile.« (1990, 405–406) Pesniški opis Jaela spodbuja k razmisleku o stereotipih in pričakovanjih, ki jih imamo glede vloge ženske, in razkriva, kako se lahko resničnost razlikuje od naših predstav in pričakovanj.

Vrstice od 28-30 slikovito izrisujejo podobo Siserájeve matere, ki nestrpno pričakuje vrnitev svojega sina. V vrstici 28 je zaznati njeno zaskrbljenost in nemir, saj se sprašuje, zakaj Sisera in njegova vojska zamujata. Stoječ ob oknu, zre v daljavo in izraža zaskrbljenost, ker njen sin ni prispel ob pričakovanem času, kneginja, ki je označena kot »najmodrejša njenih kneginj« (v. 29), pa jo tolaži z ironijo samoprevare:

Glej, skupaj zbrani si delijo plen!
 Eno ali dve dekleti na glavo junaka;
 plen: pisana oblačila za Siseraja,
 plen: pisana oblačila in ruta,
 pisana obleka in dve ruti
 na moj vrat kot plen. (Sod 5,30)

To je še ena plast ironije v besedilu. Namesto da bi Siserajevo mater resnično tolažila, ji kneginja ponuja lažno tolažbo, ki je v ostrem nasprotju z dejanskim dogodkom. Kneginja ji namreč pravi, da je morda Sisera zadržan zaradi plena, ki so ga vojaki pridobili v bitki. Predstavlja si, kako se plen razdeljuje med vojake – nekateri naj bi prejeli pisana oblačila, drugi dragocen nakit, posebej so omenjena tudi oblačila in dve ruti, namenjeni Siseraju. Njen opis, kako se vojaki ukvarjajo z materialnimi pridobitvami, medtem ko je njihov poveljnik morda še vedno v nevarnosti ali v boju, deluje ironično. Bralec medtem že ve, da Sisera ni ne v nevarnosti ne v zasedi ali v boju, temveč je umrl sramotne smrti – pod roko zvite Jaele. Tega, kako se na spoznanje o sinovi smrti odzove njegova mati, besedilo ne razkriva, a domnevamo lahko, da zanjo to pomeni najhujši udarec. Fewell in Gunn menita:

Ta ganljiva podoba razkriva drugo plat Siserajevega sveta. Poleg nasilja in osvajanja obstajata tudi dom in družina. Je sin matere. Njegova mati nestrpno pričakuje sina, da bo privedel svojo vojsko domov. Vendar bo zaman čakala na njegovo vrnitev. To razkriva drugo plat vojne. Želja po slavi in zmagi pusti ranljiv svet sam, žalujoč in nezaščiten – matere brez sinov, žene brez mož, otroke brez očetov. (1990, 406–407)

Pesem se v vrstici 31 konča z refrenom: »Tako naj propadejo vsi tvoji sovražniki, o Gospod. Tisti, ki ga ljubijo, pa bodo kakor sonce, ko vzhaja v svoji

moči.« Ta izjava deluje kot metafora za blagoslov in uspeh tistih, ki ostajajo zvesti Gospodu.

Joseph Blenkinsopp meni, da je Deborina pesem najprej nastala kot opis bitke v posvetnem baladnem ali epskem slogu, ki so mu bili pozneje dodani deli v psalmskem slogu, da bi pesem lahko uporabili v kulturnem okolju (1961, 61–76). Kot trdi Soggin, se je izraelskim verskim krogom zdelo potrebno, da ji zagotovijo liturgični in teološki okvir: »Pesem, ki je slavila rodove, ki so prišli v boj skupaj s svojimi voditelji, je zdaj postala pesem, ki v bistvu slavi Izraelovega Boga in njegove veličastne dosežke.« (1987, 99) V nasprotju s temi stališči Alexander Globe zagovarja prvotno literarno enotnost pesmi in »verski duh, ki je utrdil rodovno konfederacijo v njenih prvih dneh v Kanaanu« (Globe 1974, 512). Predpostavlja, da so pesem peli takoj po osvojeni zmagi. Kot poudarja, zmagoslavne pesmi kažejo, da so take pesmi sestavljale ženske (2 Mz 15,20-21; Sod 11,34; 1 Sam 18,6-8). Globe sklene:

Kot so poudarili številni raziskovalci, zadnji del pesmi vsebuje izrazito žensko psihologijo. Poleg tega se je Debora, ugledna prerokinja, več kot le bežno zanimala za vojni pohod. Zdi se, da je mobilizirala svoje somišljenike iz Benjaminovega rodu v Efrajimovem hribovju. Izid dogodka jo je globoko prizadel in imela je potrebne literarne sposobnosti za sestavo ode. (1974, 495)

V pesmi Debora predstavlja močan ženski lik, ki deluje v skladu z Božjimi načeli in se zavzema za pravičnost ne glede na osebne posledice. Njeno dejanje je kompleksno in odseva moralne dileme ter težke odločitve, ki jih je morala sprejeti. Razumemo ga lahko kot »poetično pravičnost«, saj je Sisera predstavljal sovražnika, ki je zatiral njeno ljudstvo.

3 Petje in ples žensk v 2 Mz 15,1-21, Sod 11,34, 1 Sam 18,6-7 in Jdt 16,1-17

Petje in ples žensk v svetopisemskih besedilih ponuja dragocen vpogled v družbeno, versko in kulturno vlogo žensk v starem Izraelu. V več starozaveznih besedilih, mdr. v 2 Mz 15,1-21, Sod 11,34; 1 Sam 18,6-7 in Jdt 16,1-17 se pojavljajo trenutki kolektivnega petja in plesa, v katerih

ženske predstavljajo simbolni element izražanja čustev skupnosti. Ta dejanja niso zgolj izraz spontanega veselja ali žalosti, temveč reflektirajo globoko ukoreninjene kulturne in verske prakse tistega časa. Tako rajanje žensk razkriva pomembnost ženskih glasov v obrednih dogodkih.

Tako je že v prvi vrstici Deborine pesmi (Sod 5,1-31) zapisano, da sta Debora in Barak, Abinoamov sin, pela pesem. Ta uvodni stavek poudarja dva glavna akterja – Deboro, izraelsko sodnico in prerokinjo, ter Baraka, vodja izraelske vojske.

Knezi so bili vodje v Izraelu,
ljudstvo jim je voljno sledilo:
slavite Gospoda!

Poslušajte, kralji, prisluhnite, veljaki,
Gospodu hočem zapeti,
prepevati Gospodu, Izraelovemu Bogu. (Sod 5,2-3)

Približno dvesto let pred Deborinim nastopom, v ključnem obdobju izraelske zgodovine, ko je Mojzes vodil svoje ljudstvo skozi Rdeče morje, prerokinja Mirjam v 2 Mz 15,1-21 s petjem in veseljem z množico žensk navdušeno hvali Božjo odrešitev. Himna, ki jo poje, slavi prvo veliko zmago Izraelcev – zmago nad mogočno faraonovo vojsko. V pesmi se Bog pojavi kot božanski bojevnik, ki je mogočno premagal svoje sovražnike.

Mirjam, Mojzesova in Aronova sestra, je opisana kot voditeljica pesmi in plesa, kar ji daje pomembno duhovno in simbolno vlogo: »Aronova sestra, prerokinja Mirjam, je tedaj vzela boben v svojo roko, vse žene pa so se ji pridružile z bobni in plesi. In Mirjam jim je odpevala: 'Pojte Gospodu, ker je prevzvišen, konja in njegovega jezdeca je pahnil v morje.'« (2 Mz 15,20-21) Njeno dejanje odraža kolektivno veselje in hvaležnost ter potrjuje njeno avtoriteto v duhovnem življenju Izraela. Pesem izraža tudi veselje nad prihodnjo Božjo zaščitniško vladavino, ki bo njegovemu ljudstvu omogočila razcvet.

Bar Ilan poudarja, da so ženske posnemale dejanja moških in pele hvalnico Bogu ločeno od moških: »Kakor je Mojzes vodil moške v petju, tako je Mirjam vodila žene, čeprav so žene v hvaljenju Boga presegle moške:

moški so samo peli, žene so svoj zmagovalni ples spremljale z bobni.« (2020, 79)

Primerjava med zmagoslavno himno Mojzesa, Mirjam in »vseh žena« v 2 Mz 15 ter Deborino pesmijo v Sod 5 razkriva skupno lastnost, da obe zmagoslavni himni hvalita Božjo slavo po vojni. Ko so Izraelci prestopili Rdeče morje in se rešili pred zasledovalci Egipčani, je Mojzes zapel hvalnico Bogu: *'āšīrāh layhwah*, »Gospodu bom pel« (2 Mz 15,1). Opazimo pa, da so se po 2 Mz 15,20 »vse žene« pridružile Mirjam z bobni in plesi, medtem ko se Deborin hvalospev začne z izjavo: »Tisti dan je Debora zapela (*wattāšar*) z Abinoamovim sinom Barakom.« (Sod 5,1) Pri tem ne omenja kakršnegakoli družbenega konteksta. Ni jasno, ali je bila Deborina hvalnica recitirana pred moškimi ali ženskami ali pred vsem ljudstvom.⁴

V pripovedi o Jeftejevi hčeri iz Sodnikov 11,34 se kljub izraelski zmagi v bitki soočamo z izrazito kontrastnim vzdušjem. Splošno veselje ob zmagi se namreč hitro spremeni v žalost. Jefte kot sodnik izraelskega ljudstva obljubi, da bo žrtvoval prvo bitje, ki mu bo prišlo naproti, če bo uspešno premagal Amonce. Toda ko se vrne domov, mu pride naproti njegova edina hči in ga pozdravi z bobni in veseljem. Kar se začne kot praznovanje, se spremeni v globoko tragedijo, ki poudarja krhkost življenja in nevarnost nepremišljenih obljub. Ključna poanta Jeftejeve nepremišljene prisege je v tem, da ni predvidel običajne situacije, da so ženske tiste, ki ob zmagi prve pridejo naproti in pozdravijo zmagovitega vojskovodjo.

V 1 Sam 18,6-7 imajo ženske znova ključno vlogo pri slavljenju Izraelovih vojaških zmag. Ko se David vrne po zmagi nad Filistejci, ga pozdravijo z veselimi pesmimi in plesom, ki ga spremlja glasno bobnanje:

Ko se je David, potem ko je ubil Filistejca, vračal in so prišli domov, so šle žene iz vseh Izraelovih mest pojoč in plešoč kralju Savlu naproti, z bobni, z radostnim vzklikanjem in s cimbalami. Rajajoče

4 Za oba starodavna speva je značilno, da sta sestavljena z bogato rabo antropomorfne imaginacije. Kot ugotavlja Jože Krašovec, je dejansko večina starozaveznih pesniških prezentacij Božje enosti in moči predstavljena z bogato rabo antropomorfizmov: »Bog je že s stvarjenjem s človekom vzpostavil dialog z besedo, z vidnimi znamenji in z nevidnimi načrti. Poglavitno sredstvo izražanja Božjega bitja v njegovem bistvu in delovanju so antropomorfizmi, ki omogočajo konkretne predstave z odprtimi obzorji in s toplino medosebnih odnosov.« (Krašovec 2023, 127)

žene so izmenoma pele te besede: »Savel jih je pobil na tisoče, David pa na desetisoče!« (1 Sam 18,6-7)

Že samo ti primeri kažejo, da so bile ženske bolj dovzetne za slavljenje uspehov svojih vojaških voditeljev kot moški in da so pri hvaljenju človeških junakov presegale moške.

Juditina molitev (Jdt 16,1-17) je hvalnica, ki opisuje Juditino zmago nad Holofernom, vojaškim poveljnikom asirske vojske. Ta pesem, podobno kot Deborina, slavi božjo pomoč in zmago nad sovražnikom, vendar je tudi bogata z elementi osebne hvaležnosti in čudenja nad božjo močjo in pravičnostjo. Bogatejša jezikovna in slogovna uresničitev kaže na literarni razvoj v smeri večje sofisticiranosti, pesem pa vsebuje tudi globljo teološko refleksijo o božji moči in naravi, kar kaže na poglobitev religiozne misli v poznejših obdobjih. Obe pesmi sta zapeti po zmagi in slavita božje posredovanje. Medtem ko Debora nastopa kot sodnica in prerokinja, Judita nastopa kot vdova, ki premaga Holoferna. Uvodni vrstici izražata povabilo:

Začnite pesem mojemu Bogu z bobnicami,
pojte Gospodu s cimbalami.
Zložite mu psalm in hvalnico,
poveličujte ga in vzklikajte njegovo ime!
Kajti Gospod je Bog, ki uničuje vojske,
utaboril se je sredi mojega ljudstva,
rešil me je iz rok mojih preganjalcev. (Jdt 16,1-2)

Pesem je napisana po vzoru starozavezne poezije. V prvem delu (Jdt 16,2-12) Judita govori v tretji osebi, kot je to storila Debora (Sod 5). V svojem hvalospevu uporablja tretjo osebo, da bi poudarila svojo vlogo orodja v Božjih rokah. S tem ko govori o sebi v tretji osebi, Judita poudarja, da so njena dejanja del Božjega načrta in da je bila njena zmaga nad Asirci možna le z Božjo pomočjo. Ta slogovna izbira je še posebej očitna v vrsticah, v katerih Judita opisuje, kako je premagala asirskega generala Holoferna. Namesto da bi rekla »premagala sem ga«, Judita pravi: »Judita, Merarijeva hči, ga je premagala s čarom lepote.« S tem poudarja, da je bila njena zmaga del Božjega načrta in da je bila njena lepota orodje, ki ga je Bog uporabil, da bi rešil Izrael.

V drugem delu Juditine pesmi (16,13-17) se pojavi preobrat, v katerem Judita napove v prvi osebi: »Zapela bom svojemu Bogu novo pesem« (Jdt 16,13). Uporaba prve osebe ji omogoča, da se neposredno obrne na Boga in izrazi svojo vero in hvaležnost, hkrati pa poudarja njeno vlogo posrednice med Bogom in njenim ljudstvom. Prvoosebni govor ustvarja bolj oseben in neposreden ton, ki poudarja Juditino osebno vero in njeno globoko povezanost z Bogom. V obliki splošne hvalnice slavi Božjo vse-mogočnost: nič se ne more upreti Bogu; zatresli se bodo temelji zemlje in v Božji navzočnosti se bodo skale stopile kot vosek, toda tistim, ki se Boga bojijo, bo Bog »izkazal milost« (v. 15). Vsaka žrtev je za Boga zelo majhna stvar, »kdor pa se boji Gospoda, bo velik za vselej« (v. 16). Na koncu pesmi Judita razglša, da se bo vsemogočni Gospod maščeval nad vsemi Izraelovimi sovražniki »na dan sodbe« (v. 17).

Juditina pesem se konča z močnim in jasnim eshatološkim pogledom (prim. med drugim Sir 35,18-20, odlomek, ki je pred molitvijo za Izraelovo osvoboditev), ki poudarja Božjo pravičnost in končno zmago. Razglša prihodnji dan sodbe, ko se bo vsemogočni Gospod maščeval nad vsemi Izraelovimi sovražniki (Jdt 16,17).⁵

Kljub različnim kontekstom, v katerih se pojavljajo obravnavane pesmi in pripovedi, je vsem skupna močna navzočnost žensk kot ključnih nosilk kolektivnih čustvenih in duhovnih izrazov. Vsaka izmed njih – od pesmi in plesa Mirjam do tragičnega plesa Jeftejeve hčerke, zmagovalnih pesmi žena v čast Davidu pa vse do Juditine slavnice pesmi – odstira plasti kulturno zakoreninjenega pomena sodelovanja žensk v duhovnem, kulturnem in družbenem življenju izraelske skupnosti ter razkriva njihove raznolike vloge v svetopisemskih pripovedih.

V kontekstu hvalnic Stare zaveze je intenzivnost izražanja čustev, bodisi veselja bodisi žalosti, ključna za razumevanje duhovnih odzivov na dogodke. Ta intenzivnost pojasnjuje, zakaj so obrazci izražanja veselja in žalosti v priložnostnih duhovnih odzivih na pomembne dogodke tako podobni liturgičnim. Pokaže se univerzalnost človekovih čustvenih odzivov, ki se

5 Flusser meni, da je bila Juditina knjiga napisana v perzijskem obdobju tako kot Tobitova knjiga, kar kaže na starodavnost teh molitev (1984, 571).

odražajo v različnih oblikah verskega izražanja. V kontekstu judovskega bogoslužja in pozneje krščanskega bogoslužja so bile številne izmed hvalnic, vključno s psalmi, uporabljene kot del liturgičnih obredov. Prek spontanih odzivov na dogodke so postopno prešle v liturgično prakso in še danes predstavljajo pomemben del krščanskega bogoslužja.

Sklep

Pripoved v Sod 4 in Deborina pesem v Sod 5 se v vsebinskem pogledu ujemata. Temeljita na ideji, da Bog skozi zgodovino izkazuje stalno naklonjenost Izraelu tako, da svojemu izbranemu ljudstvu v stiski pomaga. Debora je edina ženska z vlogo sodnice in edina sodnica in prerokinja, ki pa se izjemno izkaže tudi kot vojaška voditeljica. Debora nastopi »kot mati v Izraelu« (Sod 5,7). Po zmagi nad Kanaanci Debora poje hvalnico Bogu in vsem rodovom, ki so se odzvali na njen klic k boju proti močni vojski kanaanskega vojskovodja Siseraja. Nobena druga himna v Svetem pismu ne daje takega poudarka vlogi žensk pri doseganju zmage nad sovražnikom. Deborina pisem pa ne slavi samo Boga in Deborinega junastva. Prav tako izstopa lik Jaele, žene Kenejca Heberja, ki nima vidnega položaja, a je z najpreprostejšimi sredstvi ubila mogočnega vojskovodja (Sod 5,24-27). Debora in Jaela pa v pesmi predstavljata tudi popolno nasprotje Siserajevi materi, ki nestrpno pričakuje zmagoslavno vrnitev svojega sina z bojnega pohoda z obilnim plenom, in »najmodrejšim med njenimi kneginjami«, ki strežejo njenim pričakovanjem in tako po opisu ure resnice izpadejo kot najbolj neumne ženske (Sod 5,28-30).

Pripoved v Sod 4 in Deborina pesem (Sod 5) kažeta, da med moškimi in ženskami ni bilo razlik glede odnosa do Boga, morale in etnične skupnosti. Debora in Barak delujeta v harmoniji. Zaupata vsenavzočemu in močnemu Bogu (Sod 5,4-5). On jima je prinesel zmago in zavedata se, da je brez njegove pomoči ne bi mogla doseči. Napredek in blagoslov sta vedno povezana s poslušnostjo Božji volji in s pravičnim ravnanjem. Ko Izraelci kličejo k Bogu po pomoč, jim pošlje rešitelja v primernem času.

Debora je bila kot prerokinja in sodnica izjemen primer ženske, ki vodi Izraelce do zmage. Tako Mojzesova kot Deborina pesem hvalita Boga za njegovo rešitev in vodstvo, lik Mirjam v Mojzesovi pesmi in Debore

v Deborini pesmi pa razkrivata pomembno vlogo, ki so jo imele ženske v izraelski zgodovini.

Podobne pesmi in hvalospevi v Svetem pismu, ki poudarjajo moč in vodstvo ženskih oseb, razkrivajo, da ti lastnosti nista bili značilni le za Deboro. Navzočnost močnih ženskih likov v svetopisemskih besedilih ima pomembne posledice za razumevanje zgodovine in družbene dinamike starodavnega Izraela. Iz pomena vloge ženskih likov v nekaterih kriznih situacijah lahko sklepamo, da so ženske tudi sicer pomembno sooblikovale duhovno usmeritev izraelskega ljudstva. Ženske kot voditeljice, prerokinje in junakinje v določenih obdobjih ne izboljšujejo le trenutkov krize, temveč vidno sooblikujejo trajne spremembe in vplivajo na usodo naroda. S svojim delovanjem presegajo takratne kulturne norme in razkrivajo globok, osebni odnos do živete duhovnosti. Prav pa se v odnosu do duhovnosti morda še najbolj pokaže, da je to področje, ki je v takratni družbi priznavalo vodstveno moč tako moških kot tudi ženskih karizmatičnih oseb. Kako pomembna je duhovna usmeritev za takratno družbo, v primeru Debere razločno kaže njeno povezovanje vloge sodnice in prerokinje.

Reference

- Bar-Ilan, Meir.** 2020. Chapter Four: Prayers by Women. V: *Some Jewish Women in Antiquity*, 78–113. Atlanta: Scholars Press.
- Blinkinsopp, Joseph.** 1961. Ballad Style and Psalm Style in the Song of Deborah. *Biblica* 42: 61–76.
- Boling, Robert G.** 1975. *Judges: Introduction, Translation, and Commentary*. Garden City, NY: Doubleday.
- Bronner, Leila Leah.** 1999. Hannah's Prayer: Rabbinic Ambivalence. *Shofar* 17/2 [Special Issue: *Women in Jewish Life and Culture*]: 36–48.
- Brown, Cheryl Anne.** 1992. *No Longer Be Silent: First Century Jewish Portraits of Biblical Women*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Fewell, Danna Nolan, in David M. Gunn.** 1990. Controlling Perspectives. Women, Men, and the Authority of Violence in Judges 4 & 5. *Journal of the American Academy of Religion* 58/3: 389–411.
- Flusser, David.** 1984. Psalms, Hymns and Prayers. V: Michael E. Stone, ur. *Jewish Writings of the Second Temple Period: Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus*, 551–577. Assen: Van Gorcum; Philadelphia: Fortress Press.
- Fuchs, Esther.** 2000. Sexual Politics in the Biblical Narrative: Reading the Hebrew Bible as a Woman. *Journal for the Study of the Old Testament: Supplement Series* 310. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Globe, Alexander.** 1974. The Literary Structure and Unity of the Song of Deborah. *Journal of Biblical Literature* 93/4: 493–512.
- Greenberg, Moshe.** 1983. *Biblical Prose Prayer*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Johnson, Norman B.** 1948. *Prayer in the Apocrypha and Pseudepigrapha*. Philadelphia: Society of Biblical Literature and Exegesis.
- Krajnc, Slavko.** 2022. Človek je obredno-dialoško bitje in bitje praznovanja. *Bogoslovni vestnik* 82/4: 781–798.
- Krašovec, Jože.** 2023. Percepcija edinosti Božjega bitja v starejši judovski in krščanski hermenevtiki. *Edinost in dialog* 78/2: 127–144.
- Livneh, Altar.** 2017. Deborah's New Song. *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 48/2: 203–245.
- Moore, George F.** 1966. *A Critical and Exegetical Commentary on Judges*. Edinburgh: T. & T. Clark.
- Myers, Jacob M., in Phillips P. Elliott.** 1978. *The Book of Judges*. Abingdon: Nashville.
- Penner, Jeremy.** 2012. *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*. Leiden: Brill.
- Platovnjak, Ivan, in Tone Svetelj.** 2022. Ancient Greek and Christian Understanding of Contemplation in Terms of a Resonant Attitude Towards the World. *Bogoslovni vestnik* 82/3: 623–637.
- Skrlovnik, Samo.** 2022. Tobit's Penitential Prayer. *Edinost in dialog* 77/2: 265–291.
- Soggin, J. Alberto.** 1987. *Judges: A Commentary*. London: SCM Press.
- Warner, Seán M.** 1976. The Period of the Judges within the Structure of Early Israel. *Hebrew Union College Annual* 47: 57–79.

